

[çeviri makale]

Gelişimle İlgili Teoriler ve Dinî Tecrübe-İ

Kalevi TAMMINEN-Kari E. NURMI

Çev. Nurten KIMTER

yrd. doç, çanakkale on sekiz mart üniversitesi ilahiyat fakültesi
{ nurtenkimter@comu.edu.tr }

ERUIFD

[2012 / 1, SAYI: 14, SAYFA: 63-87]

Giriş¹

Din ile ilgili tecrübî araştırmada dinî gelişim, özellikle çocukluk ve ergenlikte oldukça merkezî bir odak noktası olmuştur. ² Din eğitimi, dinî gelişimin problemleriyle ilgili araştırma sayısını arttırmıştır. Bu araştırmaların büyük bir kısmı yaşa ilişkin değişiklikler açısından dindarlığı tasvir etmiştir. Fakat bu, çoğu kez başlangıç noktasını gelişimle ilgili teorilerden almış ya da onlarla bağlantılı olmuştur. Hâlihazırda bu yüzyılın başlangıcında, G.Stanley Hall,³ "*biyo-genetik kanun*" (*recapitulation theory*)'a, yani bireysel onto genetik gelişimin insan soyu ve dinlerin flogenetik⁴ gelişimini özetlediği görüşüne dayanan evrimsel gelişim evreleri ile dinî gelişimin modern psikolojik bir teorisini ortaya koymuştur. Onun evreleri, fetişizmden Hıristiyanlığa kadar ilk çocukluktaki sevgiyi ve gençlikteki özgeciliği kapsamaktadır.⁵ Hall'ın teorisi, dinî gelişim sahasında daha sonraki teori ve araştırmaları etkilemiştir. Örneğin Ronald Goldman,⁶ dinî düşünme teorisinin bazı özelliklerini "biyo-genetik kanun" (*recapitulation theory*) nun kavramları ile ifade etmiştir.

Bununla birlikte Goldman, kavramlaştırmasını, esasen gelişimin diğer pek çok yönlerine uygulandığı gibi büyük ölçüde dinî gelişime de uygulanan Jean Piaget'in *işlemsel düşünme teorisine* dayandırmıştır. 1960'lardan beri Piaget'in fikirlerine artan ilgi, bu sahadaki araştırmaların gelişmenin bilişsel yönlerini vurgulayış sebeplerinden birisi olmuştur. Son birkaç on yılda bazı yazarlar, Piaget'in teorisine ve aynı zamanda bu teorinin dinî düşünme alanındaki uygulamasına yönelik tenkitçi değerlendirme, düzeltme ve alternatif formülasyonlarda bulunmuşlardır. Piagetçi paradigmaya ilave olarak ya da onun yerine, bazı araştırmacılar dinî düşünmenin incelenmesi için *linguistik bir bakış açısı* önermişlerdir. Aynı şekilde Oser'in ve Gmünder'in⁷ teorisi, bilişsel - yapısal kuramlar ve kısmen de Piagetçi paradigma ile bağlantılıdır. Aynı zamanda bu teori, dinî düşünmenin kendine mahsus özelliğinin yani insan hayatında *dinî muhakemenin* (*religious judgment*) incelemesini vermektedir.

¹ Kalevi Tamminen And Karı E. Nurmi, *Developmental Theories and Religious Experience*, Handbook of Religious Experience, Edited by Ralph W. Hood Jr., Religious Education Press, Birmingham, Alabama, Copyright©1995 by Religious Education Press, kitabın 269-287 sayfaları arası XIII. Bölümün tercümesidir.

² Bkz. Hyde, K. E., *Religion in childhood and adolescence: A comprehensive review of the research*. Birmingham, AL: Religious Education Press., 1990.

³ Hall, G. S., The religious content and the child-mind. In *Principles of religious education*, edited by N.M Butler et al. New York: Longmans, Green, 1900; *Adolescence, its psychology, and its relations to physiology, anthropology, sociology, sex, crime, religion, and education*, 2 vols. New York: D. Appleton, 1904.

⁴ Evrim süreci /

⁵ Bkz. Wulff, D. M., *Psychology of religion, Classic and contemporary views*. New York. Wiley, 1991.

⁶ Goldman, R., *Religious thinking from childhood to adolescence*, London: Routledge & Kegan Paul, 1964.

⁷ Oser, F., and G. Gmünder, *Der Mensch: Stufen seiner religiösen Entwicklung* (The human being: The stages of his religious development). Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1988.

Bilişsel alan; yukarıda söz konusu edilen teoriler, duygusal alan ve bu zeminde geride kalan başka her şey için merkezdir. Duygular ve eylemler dinî davranışı *güdülemede* önemlidir ve bunlar aynı zamanda dinî gelişimin incelenmesinde bir referans çerçevesi olarak kullanılan (daha ziyade zihinsel tutarlılık teorileri olarak isimlendirilen) *tutum teorilerinde* de göz önünde bulundurulmaktadır. Ayrıca, *duygu ve heyecanlar*, *yoğun dinî tecrübeler* açısından da önemlidir ki bu durum, çok merkezî bir husus olmasa da araştırmanın esaslarından birisi olmuştur.

Psikanalizce başlatılan *derinlik psikolojisi*, dinî tecrübe ve onun gelişiminin incelenmesinde pek çok olumlu etki meydana getirmiştir. Dinî araştırma sahasında Erikson'un "*psiko-sosyal*" teorisi,⁸ ergenlik çağı süresince özellikle kimlik krizlerini tanımlamada kullanılmıştır. Bu, aynı zamanda Fowler'in bütün yaşam süresini kapsayan inanç gelişiminin *yapısal teorisi (structural theory)* için de bir başlangıç noktası olmuştur. Ayrıca Fowler teorisini, Piaget'in genetik epistemoloji ve Lawrence Kohlberg'in ahlakî muhakeme gelişimini kavramlaştırması gibi diğer bazı alanlarla ilişkilendirmiştir.

Biz bu bölümde dinî gelişimin incelenmesinde kullanılan *en merkezî teorilerden* bazılarının temel fikirlerini ortaya koyacağız ve aynı zamanda onlara dayalı bazı *tecrübî araştırmaları* ya da onlarla ilişkili tanımlayıcı fenomenleri gözden geçireceğiz. Doğal bir hareket noktası, dinî gelişim ve onunla ilgili araştırmadan ne kastedildiği sorusu olmaktadır.

Dinî Gelişimi Tanımlama Ve Kavramlaştırma Problemleri

Bir Kavram Olarak Dinî Tecrübenin Gelişimi

Dinî tecrübenin gelişimi, insan yaşam süresi açısından tipik olan yaşa bağlı değişikliklerin, temel teşkil edici bir şekilde birbirlerini izleyişine işaret etmektedir. Burada din, bir taraftan kişisel bir ilişki olarak, eylemin en üst temel değerine doğru (Hıristiyanlıkta Tanrıya doğru) yönelen bir hareket, öbür taraftan sosyal bir fenomen olarak yani bireyin kendisini anlaması için bir referans topluluğu gibi işleyen ve doktrinle organize edilmiş bir hareket olarak anlaşılmaktadır. Bu gelişim, insanın biyolojik potansiyeli tarafından ve aile ile toplumun diğer kesimlerinin sosyalleşme girişimlerinin bu biyolojik potansiyelle karşılıklı etkileşimi tarafından sınırlandırılmaktadır. Sosyalleşme, mezhepçi veya tarikatçı bir şekilde dindar, dine karşı ilgisiz ya da ateist olabilen (dindarlık) şekillerini izlemektedir. Bu kültürel şekillenmeler, bireysel gelişme açısından normal ve anormal insan tiplerini tanımlamaktadır.

Gelişimle ilgili açıklamalar için merkez fenomen sistematik değişikliktir. Tüm değişiklikler gelişimle ilgili değildir. Onlardan pek çoğu tesadüfidir ve herhangi bir yapı ile sadece tesadüfî ilişkiye sahiptir. Biz burada esas olarak,

⁸ Erikson. E. H., *Childhood and society*, 2nd ed. New York: Norton, 1950; *Identity: Youth and crisis*, New York: Norton, 1968.

gelişimin herhangi bir "hedefine" ilişkin yönünün olmasını zorunlu olarak beklemeksizin yaşa bağlı değişikliklere bakıyoruz. Gerçekte, ihtiyarlıkta yaşa ilişkin değişikliklerin pek çoğu, daha önceki yıllar boyunca ulaşılan seviyelere oranla gerileme mahiyetindedir.

Bariz bir soru dinî gelişimin genelliği ile ilgilidir: Çeşitli dinler açısından dinî gelişim farklı mıdır yoksa genel ortak bir öz var mıdır? Araştırma tarihi, genel bilişsel evrelerin sırasını takip eden en azından asgarî ortak bir model verebilir. Diğer taraftan, daha önce kültürel olarak temellendirilen sosyalleşme şekilleri üzerine yapılan vurgu, farklı olan bir hipotezi desteklemektedir. Ne yazık ki, şu anda bu cevabı bilmiyoruz. Sorun, açıkçası deneyseldir ve sadece farklı kültür ve mezheplerden toplanılan kanıtların yeterli veri tabanına göre cevaplandırılabilir. Son zamanlara kadar üstelik karşılaştırmalı dinlere ilginin artmasına rağmen çok az araştırma Hıristiyanlığın dışındaki dinleri ele almıştır. Araştırmaların çoğu halihazırda Hıristiyan veya Batı menşeli bir görünüme sahiptir. Sonuç olarak (diyebiliriz ki), bu soruyu cevaplamak şöyle dursun sorunun ayrıntılarını görmek için bile çok daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır.

Araştırmanın Paradigmaları

Dinî gelişimin özünü elde etmeye çalışmanın birkaç yolu vardır. Çeşitli psikolojik ya da eğitimsel açıklamaların sınırları içinde kalırken bile birçok paradigmanın kolaylıkla farkına varılabilir. Bu paradigmalar, araştırma konusunun (dinî tecrübenin gelişimi) daha önceki ve daha az doğru olan kavramlaştırmasını, daha sonraki ve daha açıklayıcı nitelikteki bir teoriyle değiştirmeleri bakımından muhtemelen Kuhn'a ait paradigmalar gibi olmayabilirler. İnsan faaliyeti üzerine başka araştırma sahalarında olduğu gibi bu paradigmalar, yan yana bulunma eğilimindedirler; onların farklılıkları bilginin ilerlemesinden ziyade kullanılan pazarlama yöntemleri tarafından belirlenmektedir. Bu paradigmaların çoğu, çok kolay bir şekilde tam olarak örtüşmemekle birlikte psikolojik şahsiyet araştırmasının değişik ekollerine göre sınıflandırılabilirler. Başlangıç listesi olarak beş paradigma önerilebilir: Biyografik, derinlik psikolojisine ait, davranışçılığa ait, özellik teorisine ait paradigmalar ve bilişsel paradigma.

Biyografik gelenek, William James'in dinî tecrübenin çeşitliliği⁹ ile ilgili kaleme aldığı konferanslar esnasında oldukça etkili olmuştur. Derinlik psikolojisi ekolleri, özellikle de psikanaliz biyografik geleneği kullanmıştır. Erikson'un¹⁰ Luther ve Gandhi ile ilgili psikolojik incelemeleri bu yaklaşımın ilk örnekleridir. Bu hikâye türünden paradigma, tarihsel araştırma formundaki diğer paradigmaları daima bütünlüyecektir. Biyografi formu, tarihsel araştırmayı ilginç ve kolay anlaşılır kılmaktadır. Psikolojik bakış açısıyla ele alındığında bu yaklaşımın ana problemleri şunlardır: 1. Bu yaklaşım çoğu kez, kuramsal temeli olmayan, delilsiz

⁹ James W., *Varieties of religious experience*. New York: Longmans, 1902.

¹⁰ Erikson. E. H., *Gandhi's Truth.: On the origins of militant nonviolence*, New York: Norton, 1969; *Young man Luther: A study in psychoanalysis and history*. New York: Norton, 1958.

söylemden (daha önce zikredilen durumlarda olmamasına rağmen) ibarettir ve 2. hem konuları hem de durumları seçmede temsil edici değildir.

Derinlik psikolojisine ait araştırma geleneği, biyografik tekniklerin özel formlarını kullanmaktadır. *Psikanaliz ve analitik psikolojide* sıradan otobiyografik hikâyeler, bilinçsiz çağrışımlara ışık tutmaları için çeşitli birleştirici ve yorumlayıcı yöntemlerle desteklenmektedir. Tekrarlanan görüşmelere ve danışan ile terapist ilişkisinin kullanımına dayalı olan analitik teknikler, zamanı tamamen kendi sınırları dahilinde kullanmaktadırlar. Gelişim aşamalarını tanımlama geleneği, Freud'un cinsiyet gelişimi ile ilgili fikirlerine çok şey borçludur ve daha sonraki yıllarda bireyleşmeyi tanımlamada Jung bir öncü olmuştur. Freud'un araştırmaya bakışı tabii bilim bakış açısı olmasına rağmen, din üzerine yazılmış analitik literatürün çoğu, nispeten izlenimcilğe dayanan bir tarzda olmuştur. Paradigmanın asıl hedeflerine gidiş ancak nesne ilişkileri teorisiyle gerçekleştirilmektedir.¹¹

Davranışçı psikolojisinin savunucularının çoğu din konusuna ilgi duymamışlardır, bazıları dine karşı husumet bile göstermişlerdir. Bu durum, bu paradigmanın deneysel- tündengelimli doğasından hareketle anlaşılabilir. Şüphesiz din, bireysel olarak zihinsel bir varoluştur ve onun özü U - T (uyaran tepki) ve U - O - T (uyaran- organizma- tepki) düşüncelerinden çıkmaktadır. Davranışçı öğretiler, bu bölümde ele alınmayacaktır fakat davranışçı psikolojiden metodoloji ile ilgisine binaen söz edilmesi gerekmektedir. Anlamsal farklara dayanan teknik gibi sık kullanılan araştırma teknikleri davranışçılar tarafından dizayn edilmiştir. Sosyal davranışçılığın araştırma teknikleri ve model oluşturan teorileri, farklı sosyal faaliyetlerin dinî tecrübe üzerindeki etkileri ile ilgili araştırma açısından göz önünde bulundurulmalıdır. Elbette davranışçılığın katı metodolojik tutumu, aynı zamanda diğer paradigmalara yapılan araştırma üzerinde de ciddi bir etkiye sahip olmuştur.

Psikometrik özellik paradigması, dinî araştırma alanında ilk anket araştırmalarının doğal bir sonucudur. Diğerlerinin yanında L.L Thurstone tarafından geliştirilen faktör analitik yöntemi,¹² küçük değişikliklerle hâlen çok değişkenli deneysel araştırmalarda sık sık kullanılmaktadır. 1970'lerde psikometrik özellik paradigması, boylamsal yaşam süresi araştırmalarına uyarlanmıştır. Özellik paradigması aynı zamanda en etkili teorik katkılardan birisini - Allport'ununki¹³ - ortaya çıkarmıştır. Allport'un yazıları büyük bir tesir yapmıştır. Onun iç güdümlü ve dış güdümlü dindarlık tiplerini tanımlaması halihazırdaki deneysel araştırmalarda kullanılmaktadır.

1960'lardan beri, din sahasında bile hâkim olan paradigma, Piaget'in kuramına göre geliştirilen *bilişsel evre teorisi* olmuştur. Diğer alanların yanı sıra, Piaget bu modeli kendi ahlâkî muhakemeye ilgili çalışmalarına da uygulamıştır.

¹¹ McDargh, J., *Psychoanalytic object relations theory and the study of religion: On faith and the imaging of God*. Lanham, MD. University Press of America, 1983.

¹² Faktör analizi yapan yöntem

¹³ Allport, G. W. *The individual and his religion*, New York: Macmillan, 1950.

Bununla birlikte, bilişsel paradigmanın hâkimiyetinin, Piaget açısından ve daha sonraları Oser, Fowler, Kohlberg, ve Goldman açısından oldukça karakteristik olan gelişim aşamalarının tanımlanmasından kaynaklanmadığının belirtilmesi gerekir. Bilişselcilik, çeşitli paradigmaların hareket etmeye eğilimli olduğu bir yön olan ortak tarihsel bir paydaya ve daha fazla birbirine yaklaşan bir psikoloji eğilimine doğru gidiştir. Bilişselcilik, biyografik araştırmada hikâye örneklerine vurgu olarak, derinlik psikolojisinde ego teorilerinin ortaya çıkışı olarak, davranışçılıkta iç uyarıcı - reaksiyon silsilesinin benimsenmesi olarak görülebilmektedir. Kişilik özelliğinin kuramsal yapısının büyük bir kısmı da elbette bilişsel ölçümlere dayanmaktadır ve gittikçe artan çalışmalar da daha ziyade zihni yapıların karmaşık tasvirleri üzerine yapılmaktadır.

Burada kullanılan beş madde dinî gelişim sahasındaki tüm araştırmaları kapsamamaktadır. Örneğin, bir kimse erkek retoriğın bu kısmını dengelemek için yeni bir feminist paradigmanın ortaya çıktığını ileri sürebilir. Bununla birlikte, biz onu biyografik paradigmanın bir çeşidi olarak görmek isteriz.

Her halükarda, dinî gelişim üzerine yapılan araştırma çalışmalarının çoğu, sınırlı bir şekilde paradigmatik olan normal araştırmalardan ziyade eklektik araştırmalardır. Muhtemelen diğer alanlardan daha çok, bu alandaki araştırmacılar başka paradigmalara uygun olarak yapılan çalışmaların farkındadırlar ve bu durum, karşılıklı anlamaya yardımcı olmaktadır. Din açısından bu önemlidir. Çünkü haddi zatında din, dünyada ayırt edici bir faktör olmuştur. Bu tutum, Yahudi - Hıristiyan ve Batı geleneğinden başka geleneklerdeki araştırmacılara teşmil edilebildiğinde oldukça faydalı olacaktır.

Gelişimi Tanımlama Yolları

Yaşa ilişkin olarak yapılmış sadece birkaç tanımlama ve açıklama yolu vardır (Kişisel bir biyografinin hikaye tarzında anlatımı şimdilik sayılmazsa). Kullanılan örnekler ya tek başlarına ya da grup içinde;

1. tek bir fenomen veya tek boyutlu bir eğilimin tanımlanması,
2. çok boyutlu değişikliklerin tasvirinin yaş grubundan yaş grubuna tanımlanması,
3. nispeten yaşa bağımlı olmayan gelişim aşamalarının tanımlanması ve
4. gelişimle ilgili değişiklikleri meydana getiren ve kontrol eden çeşitli mekanizmaları kavramlaştırmadır.

1. Dinî tecrübenin gelişimi ile ilgili incelemelerin çoğu bu listedeki birinci kategoriye aittir. Onlar, *tek boyutlu bir eğilim* ya da davranışın özel bir tipi üzerinde yapılmış incelemelerdir. Gerçekte çoğu araştırmacı dindarlığı; insanların, inanmayan ve dindar olmayanlardan takva ehli ermişlere kadar sıralanan sürekli bir dizi üzerinde kısımlara ayrılabilmesi ve çoğu insanın belki de bu iki ucun hiç birinde olmayıp fakat ılımlı olarak içgüdüsel ve tepkisel bir dindarlığa sahip olması anlamına gelen, bizzat tek boyutlu bir varyasyon olarak (genel anlayışta işin esası böyle olduğu için) kavramlaştırmıştır. Aslında bu, tesadüfi oluşturulan bir grup

üzerinden deneysel bilgiler toplandığında, bir kimsenin kolaylıkla elde ettiği bir izlenimdir. Böyle bir ham veri, bazen dinî bakımdan nispeten homojen olan bir toplulukta kullanılabilir. Fakat bu çeşit katıksız gelişim eğrisi, ilginç olmayan teorik bir bakış açısından kaynaklanmaktadır. Bu tip tasvir, ibadet, kutsal kitabı okuma gibi dindarlığın çeşitli görüntülerine ilişkin gelişim ile ilgili araştırmalarda kullanılabilir fakat bu durumlarda bile çok boyutlu bir şekilde ortaya çıkan deneysel ilişkilerin olabilirliği hesaba katılmalıdır.

2. *Yaş bakış açısından* gelişimin tanımlanması, tabii ki konuya yaklaşımda birinci ve en kolay yollardan birisidir. Bu, genel gelişim alanında oldukça yaygındır ve en iyi bilinen örnekleri Ames, Ilg ve Gesell'in çocuk ve ergenleri incelemeleridir. Din konusunda aynı sistematik çalışmalar çok az gerçekleştirilmekte; çocuklarda, ergenlerde, genç yetişkinlerde vs. dindarlığın daha genel tarifleri yapılmakta ve bu tanımlar temel olarak aynı tanımlama ilkelerini kullanmaktadır. Bu tür literatürü okurken kesitsel verilere dayanan bu gibi tanımlamaların - çoğu zaman olduğu gibi- herhangi bir grubun farklılıkları ile yaş farklılıklarını tahrif ettiği akıld tutulmalıdır. Bu, çoğu zaman düzeltilmesi mümkün olmayan bir şekilde ortaya çıkan genel tabloyu tahrif etmektedir.

Genel olarak kabul edilen çok değişkenli bir dinî tecrübe modeli yoktur. Şimdiye kadar, dindarlığın çok değişkenli tanımlamaları daha ziyade kategorilerin ya da tek bir fenomen kategorisine ait olan göstergelerin koleksiyonu olmuştur ve tanımlardan en gelişmiş olanı için bile, boyutların bir kısmının ayrıştırılabilir olduğu ya da bir kimsenin gelişim ile ilgili incelemelerde hesaba katması gereken boyutlar arası önemli fenomenlerin var olduğu düşünülebilir. Bir çok araştırma aynı zamanda yapısal amaçlara yönelik olarak çok değişkenli bir model kullanmaktadır. Örneğin faktör analitik bir modelin kullanıldığı gelişim tanımları, bu faktör modelinin yerine nispeten bağımsız evreler olarak inşa edilmektedir.

3. *Piagetçi gelenekte* gelişimle ilgili araştırmalarda, çok değişkenli tanımlamalar genellikle *bilişsel yapı durumlarının* bakış açısıyla oluşturulmuştur. Ardışıklık kavramı genellikle önemli bir kavram olarak görülmektedir ve bu kavramın, "sert" ve "yumuşak" evreler arasında bir ayrım yapması adettendir. Nitelik bakımından farklı olursa ve bir sonraki evrede daha büyük karmaşıklık ve iyileştirilmiş problem çözme kapasitesi gösteren değişmeyen bir seri takip ederse, bir kuram sert evreleri ihtiva etmektedir. Bir sert evre kuramı genellikle evrensel olarak görülmektedir. Alternatifler farklı bir şekilde fonksiyonel (farklı sonuçları ile birlikte) ya da yumuşak (serilere dayalı olasılık ya da alternatifin, net olmayan sınırların ve daha sonraki evrelerin aynı şekilde gerileyici olabilmesi) olarak isimlendirilmektedir. Goldman tarafından tanımlanan evreler nispeten sert, Erikson'unkiler fonksiyonel ve Oser ile Gmünder'inkiler nispeten yumuşaktırlar.¹⁴

4. Tek başına herhangi bir dinî tecrübe kuramı, gelişmeyi açıklamak için yeterli değildir; tecrübeye etki eden çeşitli faktörler de ortaya koyulmalıdır. Pek çok araştırma, öğrenme, aile ve grup etkisi, eğitim etkisi, kilise aktiviteleri, medya

¹⁴ Reich. K. H., Cognitive-developmental approaches to religiousness: Which version for which purpose? *The International Journal for the Psychology of Religion*, 1993, 3: 145-171.

etkisi vb. gibi süreçleri ve faktörleri hesaba katmaktadır. Bununla birlikte bunlar, çoğu zaman aşırı basitleştirilmiş bir tarzda kavramlaştırılmaktadır ve pek çok araştırma bunların sistemsel özellikleri ve çeşitli şekillerde birbirilerine tesirleri hakkında çok az fikir ortaya koymaktadır. İlerisi için disiplinler arası bir çalışma, gerekli bir âciliyet olarak bu alandaki araştırmacılar arasında hissedilmektedir.

Araştırma Metotları

Dinî tecrübe oldukça hassas bir alandır, dokümantasyon ve yorumlama için kullanılan metotlarla ilgili özel ihtiyaçlar ve zorluklar ortaya koymaktadır. Tarafsızlık, sistemleştirme ve kusursuzluk gibi bilimsel araştırma için normal olan ihtiyaçlar herhangi bir tecrübe türüne ilişkin araştırmaya kolaylıkla adapte edilemez. Gerçek tabiatıyla tecrübeler öznel, duruma bağlı, bütünselliğe yayılmış ve itkiye dayalıdır. Araştırılması gereken ilişkinin kutsal boyutunu, çoğu durumda hiç de incelemeye imkân vermediğinden hareketle ontolojik bir terim olarak kabul etmemiz gerektiği için, ihtirâm ve huşu uyandıranla ilişki neredeyse başa çıkılmaz zorluklar meydana getirmektedir. Buna rağmen, bu verilerle ilgili ortaya konan tecrübeleri ve teorik açıklamaları belgelendirmek için toplanılan bilgiler, amacına uygun olmalıdır. Bu veriler; tecrübeyi yaşayan kişinin bakış açısından, eğitim yoluyla gelişimlerine olanak sağlamaya çalışanların bakış açısından ve tabîki aynı zamanda yukarıda sözü edilen paradigmalardan spesifik türlerini öneren araştırmacıların bakış açısından makul olmalıdır. Hümanistik psikoloji bile akademik deneysel gelenek ile yakından alakalıdır.

Daha önce belirtildiği üzere farklı paradigmlar, tecrübeleri ve ilgili gerçekleri belgelemek ve yorumlamak için farklı metotları onaylamaktadırlar. Biyografik metotların kullanımı bunu açıkça göstermektedir. Gelişime ait bir araştırma yöntemi olarak bunlar, II. Dünya Savaşı'ndan sonra nicel ve yarı nicel ölçme metotlarının peşinden neredeyse terk edilmiştir. Daha önceki araştırmalar, doğal olarak yazılmış günlükler, mektuplar, otobiyografiler vb., özellikle de revaçta olan din değiştirme hikâyeleri ve diğer araştırmacılara ait verilere ilâveten yazılı biyografisel kaynakların kullanımına sık sık yer vermişlerdir. 60' lı yılların ortasından sonra tedricî olarak ortaya çıkan nitel metotların yeniden revaç bulması, bu teknikleri tekrar araştırmada ön plana çıkarmıştır. Biyografisel mülâkatları ayrıntılı bir şekilde kullanan fakat yine de kişisel mülakat verilerine yer veren Fowler"ın ¹⁵ araştırmasında da görüleceği gibi özellikle biyografisel mülâkatlar, günümüzde yeni olarak kullanılan gelişmiş metotlardır. Alman sosyal bilim araştırması, insanın biyografik süreçleri ile ilgili gelişmiş teoriler ortaya koymuştur.¹⁶ Bu hususun din hakkındaki araştırmada, sözlü sunumda yapısında

¹⁵ Fowler, J., *Stages of faith. The Psychology of human development and the quest for meaning*. San Francisco: Harper & Row, 1981.

¹⁶ Schutze, F., *Prozessstrukturen des Lebenslaufs (The structures of biographical processes)*. In *Biographie in handlungswissenschaftlicher Perspektive*, edited by J. Matthes, A. Pfeifenberge, and M. Stosberg, Nürnberg: Verlag der nürnbergischer Forschungsvereinigung, 1981; *Kognitive Figuren des autobiographischen Stegreiferzählens (Cognitive figures of autobiographical narration)*. In *Biographie und. soziale Wirklichkeit. Neue Beiträge und Forschungsperspektiven*, edited by M.

var olan hikâye özellikleri ile ilgili daha genel düşüncelerden yararlanmak suretiyle yeni bir anlayış başlatması beklenebilir.

Tam olarak deneysel, kontrol edilmiş araştırma metotları, şimdiye kadar dinî tecrübe ile ilgili gelişimsel araştırmanın sınırları dışında kalmıştır. Güçlükler rağmen, bu konulardaki araştırmanın temel esası, yarı-deneysel yaklaşım durumunu almıştır. Bu yaklaşıma göre, laboratuvarında yeniden meydana getirilemeyen fenomenler, araştırma objesini ortadan kaldırmaksızın mümkün olduğu kadar kontrol edilerek kendi doğal ortamları içerisinde incelenmektedir. Kullanılan ana teknikler; psikometrik ölçüm, uygun araştırma grubunu temsil eden örneklerin dikkatli seçimi ve mukayesesi ve çok sayıda kovaryans faktörünün etkisini tespit etmek için karmaşık istatistiksel tekniklerin geniş bir şekilde kullanılmasıdır. Psikometri, önceden belirlenmiş bir dizi alt işlemin araştırılması için deneklere verilmesi fikrine dayanmaktadır. Bu tür ölçüm, alt işlemleri birleştiren ölçeklerin maksimum güvenilirlik ve geçerliliğini garanti eden kriterlere göre hesaplanmaktadır. Aynı fikir, dışsal hüküm vericilerin sınırlı testlere karşı çıkma şeklinde değerlendirmelerde bulunarak ortaya koydukları fikirlere de teşmil edilebilmektedir. Örneğin tutum ölçmede deneklere, benimsenme derecelerinin değerini saptamak için,

Kutsal kitaptaki her çeşit hikâye mutlak bir şekilde doğrudur,

Kutsal kitapta yazılı olan her şeye inanmıyorum,

Kutsal kitap güç durumlarda yardım sağlayabilir,

gibi genellikle yukarıda adı geçen tutum ifadeleri bir dizi cümle ya da kısa metinler doğrultusunda karakteristik olarak sorulmuştur. "Tamamen kabul ediyorum" dan "tamamen reddediyorum"a kadar sıralanan konu alternatifleri vermek yaygındır. Bunun gibi nispeten eşanlımlı ya da zıt anlamlı önermelerle düzenlenen bir ölçek bile nadiren bütünüyle tek boyutlu olmaktadır.

Bu açıklamalara ilaveten bir dizi başka uyarıcılar, benzer şekillerde kullanılmıştır: Bazı dinî kavramlarla ilişkili sıfat çiftleri, etkiler, duygular veya ahlâki değerlerin isimleri, rol yapıları, dinî aksiyon tanımları. Bu soru-tiplerinin çoğu için ortak olan husus, deneğin, daha önceden araştırmacı tarafından seçilmiş uyarıcılara göre kendi dindarlığını ifade etmesi gerektiğidir. Sonuç olarak bu ölçümler, dindarlığı güçlü olan sıradan insanları, kendini adanmış yaratıcı bir şekilde dindar olan insanlardan ayırt etmede herkesin bildiği gibi yetersizdir. Dinî tecrübenin kişisel özelliğini ve onun bağlantılarını tespit etmek için bir dizi projektif ya da yarı projektif teknikler oluşturulmuştur. Bu ölçümlerin uyarıcısı kasıtlı olarak belirsizdir. Bu teknikler arasında; başlangıç sözcükleri açık uçlu cümleler, estetik güzelliğe sahip resimler ve klâsik melodiler bulunmaktadır. Dinî tecrübe ile ilgili araştırmada bu teknikler açık veya gizli dinî nesne ve kavramlara sahip olabilirler fakat araştırma deneğinin, hem içeriği hem de kendi kişisel ifade tarzını seçmekte nispeten özgür olması esastır. Bu türün tipik örnekleri, ergenlerin

---

Kohli and G. Robert Stuttgart: J.B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1984; Schweitzer, F., *Lebensgeschichte und Religion* (Life story and religion), *Religiose Entwicklung und Erziehung im Kindes- und Jugendalter*. München: Chr. Kaiser, 1987, ss.13-35.

ve çocukların nispeten doğal tasavvurlarını ortaya çıkarmak için kullanılan resimlerdir.¹⁷ Bu yöntem bir mülâkatta kullanılanlara benzer şekilde daha açık sözlü stratejilere izin verdiğinde, ifadelerin yorumlanması giderek zorlaşmaktadır. Projektif teknikler - her ne kadar eleştirilebilirse de - daha fazla yapılandırılmış metotlar gibi kısmen aynı zemin üzerindeki perspektifi genişletmektedirler. Bununla birlikte bu teknikler, araştırmacının dinî niyetlerine çok fazla bağlıdır ve buna ilâveten elde edilen sonuçlar (zorunlu olarak daha az geçerli olmasa bile) daha önceki ölçme türlerinden daha az güvenilirirdir.

Piagetçi araştırma türünün muhâkemesel testleri, yukarıda söz edilen soru türlerinden bir ölçüde ayrılmaktadır. Onlar iki kısımdan oluşurlar: 1. Nispeten karmaşık ve iyi bir şekilde oluşturulmuş hikâye yapısı, 2. inceleme altındaki yaş grubu için problematik olduğu bilinen bir ikilem ve ikileme karşı deneğin tepkileri üzerine temellendirilen klinik bir mülâkat. En çok bilinenlerinden birisi, genç bir adamın sıkıntılı bir zamanda Tanrıya verdiği bir söz ve onun yeminini bozmasına sebep olan daha dünyevî bir niyet arasındaki şüphe ve tereddütlerini tarif eden Oser'in "Paul ikilemi"dir.¹⁸ Bir ikilemin amacı, karara varmak için deneği var olan zeminler ve mevcut alternatifler üzerinde ciddi bir düşünmeye sevk eden zihni bir çatışma uyandırmaktır. En iyi ihtimalle onun mülâkatı, normal bir müzâkereye yaklaşmaktadır ve bu mülâkat, veri üretmede çeşitli biyografik metotlara nispeten yakın olan bu metodu meydana getirmektedir. Diğer taraftan araştırmacının amacı, muhâkeme seviyelerinin ve bu konuda temel olarak düşünülen materyalin esas kısımlarının genel bir değerlendirmesi olduğu için analiz genellikle sınırlayıcı olmaktadır.

Burada, içinde aynı kişilerin birkaç yıl süresince izlendiği boylamsal yaklaşımın az rastlanır olduğu belirtilmelidir. Teoride araştırmacılar ya doğal tanımlama olarak ya da yarı-deneysel boylamasına ölçümler olarak bu gibi verilerin gerekli olduğunun farkındadırlar. Çok az örnekten bahsedilebilir: Koppe¹⁹ Amerikan Luterci genç ve çocukları dört yılı aşkın bir süre izleyerek dinsel örgütün (mezhebin) öğrenme üzerindeki etkilerini izlemiştir. Helve,²⁰ tekrarlanan ölçümleri, kenar mahallelerde oturan okul tabanlı Finlandiyalı bir ergen topluluğu

¹⁷ Bkz. Godin, A., and A. Coupez, *Religious projective pictures, Research in religious psychology*. Brussels: Lumen Vitae, 1957; Robinson, M, P., The "Lumen Vitae" religious projective pictures, Presented as A group Test on Lantern Slides. *Child and Adult before God*, edited by A. Godin. Brussels: Lumen Vitae, 1961; Tamminen, K., *Religious development in childhood and youth. An empirical study*, Annales Academiae Scientiarum Fennicae B 259. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia (Distribution: Helsinki: Tiedekirja), 1991.

¹⁸ Oser, F., and G. Gmünder, *Der Mensch: Stufen seiner religiösen Entwicklung* (The human being: The stages of his religious development). Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1988.

¹⁹ Koppe, W. A., *How persons grow in Christian community*. Philadelphia: Fortress, 1973.

²⁰ Helve, H., *The world view of young people. A longitudinal study of Finnish youth living in a suburb of metropolitan Helsinki*. Annales Academiae Scientiarum Fennica B 267. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia, 1993.

üzerinde değerlendirmiştir. Tamminen,²¹ Helve'nin incelediği Finlandiyalı okul çocuklarından bir kısmı ile dindarlık ölçümleri serisini aynı şekilde tekrar etmiştir. Eğitimle ilgili stratejilerin etkisi, sadece boylamsal yaklaşımla layıkıyla incelenebilir ve bu yaklaşımla yapılacak daha fazla araştırmaya şiddetle ihtiyaç vardır.

Piagetçi Bilişselciliğin Dinî Gelişime Uygulanması ve Onun Alternatifleri

Goldman'ın Piagetçi Formülasyonu

Goldman'ın²² formülasyonu, dinî düşünme alanında Piaget'in işlemsel düşünme paradigmasının en geniş uygulaması ve en çok bilinenidir. Goldman, üç kutsal kitap hikâyesi ve üç projektif dinî resim kullanarak 6 ila 17 yaşları arasında 200 İngiliz'le yarı kliniksel mülâkatlarda bu formülasyonu test etmiştir. Goldman'a göre, 1. İşlem öncesi, 2. somut işlem ve 3. soyut işlem evrelerinin genel Piagetçi serisi, aynı şekilde dinî düşünmenin gelişimine de uygulanabilir. Goldman, bu evreleri sezgisel (7-8 yaşlarına kadar), somut (7-8 yaş ile 13-14 yaş) ve soyut dinî düşünme (13-14 yaş arası) şeklinde isimlendirmiştir. Goldman, bir sonraki kitabında,²³ ilk dindarlık, ikincil dindarlık ve kişisel dinî düşünmeden söz etmiştir. Goldman, gerçek evreler arasında bir önceki evrenin sınırlarını tedricî olarak aşan yeni düşünme süresince geçiş evrelerine yer vermiştir. Evrelerin yaş sınırları, özellikle somut dinî düşünmeden soyut dinî düşünmeye geçişle ilgili olarak diğer düşünme alanlarındaki Piaget'in evrelerinden daha yüksektir. Goldman, bu gecikmenin dinî düşünmenin ikincil tabiatından kaynaklandığını ve bu dönemde dinin okulda öğretilmediğini ileri sürmüştür. Daha sonraki kitabında Goldman en son evrenin yaş sınırını Piaget'de olduğu gibi 11-12 yaş şeklinde düzeltmiştir.

Goldman'a göre hem yaş sınırlarında hem de gelişimin hızında büyük kişisel farklılıklar vardır. Piaget,²⁴ bütün yetişkinlerin soyut işlemler evresine ulaşmadığını ve bir kaç yetişkinin soyut düşünmeyi bütün bilgi alanlarına ve her

²¹ Tamminen, K., *Religious development in childhood and youth. An empirical study*, Annales Academiae Scientiarum Fennicae B 259. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia (Distribution: Helsinki: Tiedekirja), 1991.

²² Goldman, R., *Religious thinking from childhood to adolescence*. London: Routledge & Kegan Paul, 1964.

²³ Goldman, R., *Readiness for religion*. London: Routledge & Kegan Paul, 1965.

²⁴ Piaget, J., Intellectual evolution from adolescence to adulthood. *Human Development*, 1972, 15: 1-12.

duruma uygulayabildiğini düşünmektedir.²⁵ Benzer şekilde Goldman²⁶ da çoğu genç insanın ve yetişkinin dinî düşüncelerinde somut seviyede kaldıklarını ifade etmiştir. Bu, dini terk etmeye ya da dine karşı ilgisiz bir tutum sergilemeye yol açabilmektedir.

Goldman'ın incelemesine dayanarak Peatling,²⁷ Goldman tarafından kullanılan kutsal kitap hikâyeleri için çoktan-seçmeli "*Kutsal kitap hakkında düşünme*" ölçeğini geliştirmiştir. Hikâyelerden her biri farklı dinî düşünme seviyelerini gösteren dört cevap alternatifine sahiptir. Dört dinî düşünme ölçütü tanımlanmıştır: çok somut, somut, soyut ve çok soyut. Goldman'ın Amerikan çocuk ve ergenleri ampirik incelemesine dayanarak Peatling, somut ve soyut dinî düşünme evreleri arasındaki orta evrenin Goldman'ın ifade ettiğinden bariz bir şekilde daha uzun olduğunu yani soyut düşünmenin daha sonra başladığını düşünmektedir. Bununla birlikte Goldman ve Peatling'in araştırma sonuçları karşılaştırıldığında kullanılan metotlardaki farklılıkları unutmamalıyız.

Peatling'in ölçeği birkaç çalışmada kullanılmıştır.²⁸ Bu çalışmaların genel gelişim çizgisi birbirine yakındır: soyut düşünme, kronolojik yaş ve zekâ yaşı ile birlikte artmaktadır. Genelde, soyut düşünmenin gelişimi bir yaş grubundan diğer bir yaş grubuna daha ziyade düz bir şekilde ilerlemektedir. Keskin dönüş noktaları görülmeyebilir. Peatling'in orijinal araştırmasında,²⁹ değişme 12 ve 16 yaş arasında en üst düzeydedir, bununla birlikte, örneğin Tamminen'in araştırmasında,³⁰ aynı yaş grubuna mensup (9-20 yaş) Finlandiyalı öğrenciler

²⁵ Bkz. Waern, Y., Ymmärtämispöcessit (The processes of understanding). In *Johdatus kognitiiviseen psykologiaan* (Introduction to cognitive psychology). edited by E. Hjelmquist, L. Sjöberg, and H. Montgomery, Vaasa: Gaudeamus, 1982.

²⁶ Goldman, R., *Religious thinking from childhood to adolescence*. London: Routledge & Kegan Paul, 1964.

²⁷ Peatling, J. H., *The incidence of concrete and abstract religious thinking in the interpretation of three bible stories by pupils enrolled in grades four through twelve in selected schools in the Episcopal Church in the United States of America*. Doctoral dissertation, New York University, 1973.

²⁸ Örneğin; Peatling, J. H., and C. W. Laabs, *A comparison of data from a Lutheran sample of students and the original Episcopalian sample results, with some reference of other analyses undertaken using Laabs' Lutheran data*. Doctoral dissertation, 1973; Greer, J. E., *Religious attitudes and thinking in Belfast pupils*. *Educational Research*, 1981a 23: 177-189; Kay, W., *Religious thinking, attitudes and personality among secondary pupils in England and Ireland*, Doctoral dissertation, Reading, 1981; Tamminen, K., *Research concerning the development of religious thinking in Finnish students: A report of results*. *Character Potential: A Record of Research*: 7, 1976, 206-219; Tamminen, K., *Religious development in childhood and youth. An empirical study*. *Annales Academiae Scientiarum Fennicae B* 259. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia (Distribution: Helsinki: Tiedekirja), 1991; McGrady, A. G., *The development of religious thinking: A comparison of metaphoric and Piagetian operational paradigms*. Doctoral dissertation, 1990.

²⁹ Peatling, J. H., *The incidence of concrete and abstract religious thinking in the interpretation of three bible stories by pupils enrolled in grades four through twelve in selected schools in the Episcopal Church in the United States of America*. Doctoral dissertation, New York University, 1973.

³⁰ Tamminen, K., *Lasten ja nuorten uskonnolliset käsitteet kouluiässä I: ajattelu ja käsitteet Raamatusta* (Religious concepts of children and young people in school-age I: Thinking and the concept of the Bible). Helsinki: University of Helsinki. Institute of Practical Theology, Uskonnonpedagogiikan julkaisu (Publications on Religious Education) B 9., 1983a.

arasında, diğer yaş grupları arasında varolandan biraz daha belirgin değişme sadece 9/10 yaş ve 11/12 yaşlar arasında mevcuttur. Soyut düşünmenin gelişmesinde kızlar ve erkekler arasında büyük sistematik farklılıklar yoktur. Peatling,³¹ yetişkinlik yılları boyunca dinî düşünmenin gelişmeye devam ettiğini ifade etmiştir.

Dinî Kavramların Gelişimi

Tanrı, Kutsal kitap, dua, ölüm kavramı gibi dinî kavramlar dinî düşüncede merkezî bir yere sahiptirler. Bu kavramlar, pek çok daha küçük kavramı, mecâz ve benzetmeleri içeren kapsamlı bütünlüklüdür. Bu kavramlar, dinî düşüncenin konusunun ve muhtevasının büyük bir kısmını içermektedir.

Piagetçi araştırma paradigması; somut-soyut, farklılaşmayan-farklılaşan, sihirli-gerçekçi boyutları ile dinî kavramların gelişmesini incelemede de çok önemli olmuştur. Örneğin David Elkind,³² çocukların kendi dinî zümrelerini algılayışlarında açığa çıkan dinî kimliklerini kavrayışlarının gelişiminde bütünüyle Piagetçi dinî evreleri fark etmiştir: 1. 5- 7 yaş arasında global farklılara dayanmayan kavramlar, 2. Somut bir şekilde farklılaşan kavramlar (8-9 yaş), ve 3. Soyut bir şekilde farklılaşan kavramlar (10-12 yaş). Long, Elkind ve Spilka³³ dua kavramının gelişiminde benzer evreleri keşfetmiştir. Goldman,³⁴ Piagetçi gelişim evrelerinin pek çok dinî kavramın gelişmesinde gözlenebildiğini ifade etmiştir.

Dinî kavramların gelişimi, aynı zamanda Piagetçi düşünce açısından tipik olanlardan başka yönleri ve boyutları da göstermektedir. Bu kavramlar, Goldman'ın araştırmasında görüldüğü gibi teolojik yorumlara ihtiyaç duymaktadır. Soyut düşüncenin gelişimi bu kavramları etkilese bile, bunlar – genel itibariyle kavramlar olarak - en başta sosyal öğrenmenin mahsulüdür. Bu kavramlar, bir insanın zihninde bilgiye, algıya ve tecrübelerle dayanarak tedricî olarak oluşturulmuşlardır. Her birey, bu kavramlara kendi damgasını vurmaktadır.

Biz burada sadece üç dinî kavramı ele alacağız: Tanrı imajı, Kutsal kitap kavramı ve dua kavramı. *Tanrı imajı*, bir insanın kişisel dindarlığının gelişmesinde, en azından Hıristiyanlıkta kesinlikle en merkezî kavramdır. Son birkaç on yıl boyunca Tanrı kavramının, başka bir dinî kavramdan daha fazla incelenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, sonuçlar, kısmen birbirleriyle çelişkilidir. Bu, çoğunlukla bakış açıları ve araştırma metodlarının

³¹ Peatling, J. H., Cognitive development: Religious thinking in children, youth and adults. *Character Potential: A Record of Research*, 1977, 8: 100-115.

³² Elkind, D., The child's conception of his religious denomination I: The Jewish child. *Journal of Genetic Psychology*, 1961, 99: 209-225; The child's conception of his religious denomination II: The Catholic child. *Journal of Genetic Psychology*, 1962, 101: 185-193; The child's conception of his religious denomination III: The Protestant child. *Journal of Genetic Psychology*, 1963, 103: 291-304.

³³ Long, D., D. Elkind, and B. Spilka, The child's conception of prayer. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1967, 6: 101- 109.

³⁴ Goldman, R., *Religious thinking from childhood to adolescence*. London: Routledge & Kegan Paul, 1964.

farklı olduğu ve aynı zamanda Tanrı kavramının oldukça karmaşık olduğu gerçeğinden kaynaklanmaktadır. Harms³⁵ bütün sunumunu, dinî gelişmenin ilk modellerinden birisi olan Tanrı imajının gelişimi üzerinde temellendirmiştir. Harms, 3-18 yaş arasındaki çocuk ve ergenlerin çizimleri yardımıyla dinî gelişmeyi üç evreye ayırmıştır: Peri masalı evresi (3-6 yaş arası), gerçekçi evre (7-12 yaş arası) ve bireysel (12 yaşından sonra) evre.

Araştırmalara göre, Tanrı imajının gelişim çizgilerinden birisi, tanrı kavramının Tanrı ile ilgili özelliklerde görülebildiği üzere daha fazla içselleştirilmiş olmasıdır.³⁶ Sözcük çağrışım testleri sayesinde Deconchy³⁷ farklı yaş gruplarında belirtilen Tanrı sözcüğü ile ilgili çağrışımlarda, üç boyuttan söz etmiştir:

1. Atfedicilik evresinin zirve noktası - Adalet, İyilik, Büyüklük gibi tipik temalar - 9-10 yaş süresindedir.
2. Kişileştirme evresinde (zirve noktası 12-13 yaş) Hükümranlık, Kurtarıcı, Babalık temaları en tipik olanlarıdır ve
3. İçselleştirme evresinde (zirve noktası 15-16 yaşlarda) Sevgi, İtaat, Güven gibi sübjektif temalar ayrıca bir ölçüde de Şüphe ve Korku temaları üzerinde durulmaktadır.

Antropomorfizm, çocukların Tanrı kavramları üzerine gerçekleştirilen araştırmalarda özel önem verilen bir hususiyettir. Antropomorfizm, harici ve fiziksel insan özelliklerini ifade etmekte ya da en geniş anlamıyla insanın "kibarlık" "letâfet" "yardımseverlik" gibi psikolojik özelliklerinin Tanrının tabiatına atfedilmesini ifade etmektedir. Antropomorfizm, okul öncesi dönemden sonra tedricî olarak azalırken özellikle okul öncesi dönemde Tanrı kavramının merkezî bir özelliği olarak çoğu zaman kabul edilmiştir.³⁸

Bu özellik, Goldman'ın³⁹ çocuklukta Tanrı kavramını ortaya koyuşunda da aynı şekilde merkez olmuştur. Goldman'a göre, bir çocuğun Tanrı kavramı 10-11 yaşlarına kadar antropomorfiktir. Sembolik Tanrı kavramı 12 yaşından itibaren gelişmeye başlamaktadır. Tanrı, 12 yaşından sonra hâlâ antropomorfik terimlerle tarif edilmektedir ancak bu terimler mecaz olarak kullanılmaktadır. Çocuklar

³⁵ Harms, E., The development of religious experience in children. *American Journal of Sociology*, 1944, 50: 112-122.

³⁶ Babin, P., The idea of God: Its evolution between the ages 11 and 19. In *From religious experience to religious attitude*, edited by A. Godin. Brussels: Lumen Vitae, 1964; Ludwig, D.J., T. Weber, and T.D. Iben, Letters to God: A study of children's religious concepts. *Journal of Psychology and Theology*, 1974, 2: 31-35.

³⁷ Deconchy, J-P., The idea of God: Its emergence between 7 and 16 Years. In *From religious experience to a religious attitude*, edited by A. Godin. Chicago: Loyola University Press, 1965; Structure, genetique de l'idee de Die (Structural development of the concept of God). Brussels: Lumen Vitae, 1967.

³⁸ Vianello, R.K., Ricerche psicologiche sulla religiosita infantile (Psychological research on the religion of children) Firenze: Giunti, 1980; Vianello. R., K. Tamminen, and D. Ratcliff, The religious concepts of children, In *Handbook of childrens' religious education*, edited by D. Radcliff, Birmingham, AL: Religious Education Press, 1992.

³⁹ Goldman, R., *Religious thinking from childhood to adolescence*. London: Routledge & Kegan Paul, 1964.

Tanrı'dan iyilik, sevgi ve gözle görülmez bir ruh olarak bahsetmektedir. Hilliard'ın⁴⁰ çocukların tecrübelerine dayalı araştırması ('idealimdeki Tanrı'), benzer gelişimsel çizgiyi göstermektedir. 11 ve 16 yaşları arasında ruhsal ve soyut tanımlamalar artarken antropomorfik tanımlama sayısı bariz bir şekilde azalmıştır. Bununla birlikte, çocuklar tarafından çok daha az antropomorfik tanımlamanın yapıldığı başka araştırmalar da vardır.⁴¹ Bu husus, 7-20 yaş arası çocuk ve genç insanların Tanrı kavramlarının bir takım farklı ölçeklerle araştırıldığı Tamminen'in⁴² araştırması için de geçerlidir. Kabaca, antropomorfik yani Tanrı'nın insana has fiziksel özellikleri ("Tanrı hakkında düşündüğümde..." şeklindeki bir boşluk doldurma cümlesine verilen cevaplarda ve "Benim Tanrım nasıldır?" konusunda yazılan makalelerde) tüm yaş gruplarında çok fazla yaygın değildir. Hatta bu özellikler, 13-16 yaş grubuna mensup olanların verdikleri cevaplarda bu yaş grubundan daha küçük olanların verdikleri cevaplara göre biraz daha az yaygındır. Çoğu genç insana göre kabaca antropomorfik bakış, Tanrıya karşı küçümseyici bir tutumu ifade eden tamamıyla küçük yaşlardan kalma bir bakiyedir. Bu husus, olumsuz tutumların geliştiği yerde bayağı kavramların oluşma eğiliminde olduğu şeklindeki Goldman'ın⁴³ düşüncesi ile ilişkilidir.

Araştırmalarda sıkça ortaya çıkan bir başka özellik; 'Tanrı'nın talepleri olan, adaleti gerçekleştiren ve cezalandıran birisi olarak görülmesi' şeklindeki bir kavramlaştırma olan *legalizm*'dir.⁴⁴ İnsan davranışı açısından bakıldığında bu, Tanrı'nın isteğine göre uygun bir şekilde yaşayarak Tanrı'yı memnun etmeye çalışma anlamına gelebilir. Çoğu zaman ve özellikle daha önceki araştırmalarda - biyo-genetik kanun düşüncesini kısmen yansıtan - geç çocukluk döneminin Tanrı kavramı, Tevrat'ın hayata bakış açısına uygun olarak legalistik⁴⁵ kalmıştır.⁴⁶ Klingberg'in⁴⁷ görüşü farklıdır. İsviçreli okul çocukları tarafından yazılmış makalelerden oluşan materyale dayanarak Klingberg, geç çocukluk dönemindeki Tanrı imajının legalistik olduğu tezini destekleyen gerekçeler bulunmadığı sonucuna varmıştır. Seven ve affeden olduğu kadar sert ve cezalandıran şeklindeki

⁴⁰ Hilliard, F. H., Ideas of God among secondary school children, *Religion in Education*, 1960, 27: 14-19.

⁴¹ Örneğin, Graebner, O. E., *Child concept of God*, Seventeenth yearbook 1960, Lutheran Education Association, River Forest, IL, 1960.

⁴² Tamminen, K., *Religious development in childhood and youth. An empirical study*. Annales Academiae Scientiarum Fennicae B 259, Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia (Distribution: Helsinki: Tiedekirja), 1991.

⁴³ Goldman, R., *Religious thinking from childhood to adolescence*. London: Routledge & Kegan Paul, 1964.

⁴⁴ Kanunlara aşırı riâyet etme, kuralcılık

⁴⁵ Kanuna harfiyen riâyet eden

⁴⁶ Hall, G. S., The religious content and the child-mind, *In Principles of religious education*, edited by N.M Butler et al. New York: Longmans, Green, 1990; Gruehn, D. W., *Die Frömmigkeit der Gegenwart* (The piety of the present). Grundtatsachen der empirischen Psychologie. Munster: Aschendorfsche Verlagsbuchhandlung, 1956; Hilliard, F. H., Ideas of God among secondary school children, *Religion in Education*, 1960, 27: 14-19.

⁴⁷ Klingberg, G., A Study of religious experience in children from 9 to 13 years of age, *Religious Education*, 1956, 54: 211-216.

her iki Tanrı fikri, çocuklukta yan yana bulunmaktadır. Geç çocuklukta ve ergenlikte Tanrı imajı üzerine son zamanlarda yapılan pek çok araştırmada katılımcıların üzerinde durduğu nokta, belirgin bir şekilde *seven, affeden Tanrı fikri* olmuştur. Bununla birlikte, bazı çocuklar ve genç insanlar üzerinde yapılan araştırmalarda, Tanrı kavramı cezalandıran birisi olarak Tanrı imajı ile de ilişkilendirilmektedir.⁴⁸ Tamminen'in⁴⁹ araştırmasında Tanrı, bütün yaş gruplarında güvenilir, merhametli, seven ve yardımsever birisi olarak görülmüştür. Bu özelliklere 7 ila 13 yaş arasında en çok vurgu yapılmıştır ve yaşça daha büyük olan öğrenciler arasında, bu özelliklerden biraz daha az sıklıkla söz edilmiştir. Seven, merhamet eden Tanrı'dan erkekler kızlardan çok daha az söz etmişlerdir. Buna karşılık, erkekler Tanrı'nın her şeye gücünün yetmesine ve hâkimiyetine kızlardan biraz daha fazla önem vermişlerdir. Bu özelliklere çocukluk döneminin sonlarına doğru ergenlik döneminden daha fazla vurgu yapılmakta ve bu durum, diğer araştırma sonuçları ile uygunluk göstermektedir.

Tanrı kavramı sadece zihinsel değildir. O aynı zamanda inançla alakalı bir boyuta da sahiptir. Pek çok araştırmaya göre, eleştirel değerlendirme ve şüphe, ergenlik çağında artmaktadır ve bu, Tanrı imajı ile de ilişkili bir durumdur. Çoğu ergene göre Tanrı daha çok belirsiz ve daha az gerçek bir hal almaktadır.⁵⁰ Tanrı'nın iyiliği ile ıstırap vericiliği ve dünyanın kötülüğü arasındaki çelişkiden ibaret olan *kötülük problemi (the problem of theodicy)*⁵¹ de ergenlik çağında önemli hale gelmektedir.⁵²

Rizzuto⁵³ nesne-ilişkileri bakış açısından Tanrı tasavvurunun gelişimini incelemiştir. Rizzuto'ya göre Batı dünyasındaki Tanrı tasavvuru, genel olarak tasavvurların gelişimiyle aynı psikolojik kuralları takip etmektedir. Rizzuto'ya göre, Erikson⁵⁴ tarafından tanımlanan hayatın yedi evresiyle de uygunluk arz eden

⁴⁸ Bkz. Potvin; H., D. H. Hoge, and H. M. Nelsen, *Religions and American youth: with emphasis on Catholic adolescents and young adults*, Washington D.C.: United States Catholic Conference, 1976; Nelsen, H. M., R. H. Potvin, and J. Shields, *The religion of children*, Boys Town Center for the Study of Youth Development. Washington D.C.: United States Catholic Conference, 1977; Potvin, R. H., *Adolescent God images. Review of Religious Research*, 1977, 19: 3-53.

⁴⁹ Tamminen, K., *Religious development in childhood and youth. An empirical study*. Annales Academiae Scientiarum Fennicae B 259. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia (Distribution: Helsinki: Tiedekirja), 1991.

⁵⁰ Bkz. Hilliard, F. H., Ideas of God among secondary school children, *Religion in Education*, 1960, 27: 14-19; Hutsebaut, D., and D. Verhoeven, The adolescents representation of God from age 12 to 18. *Journal of Empirical Theology*, 1991, 4: 59- 72; Tamminen, K., *Religious development in childhood and youth. An empirical study*. Annales Academiae Scientiarum Fennicae B 259. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia (Distribution: Helsinki: Tiedekirja), 1991.

⁵¹ En yüksek iyiliğin meydana gelebilmesi için fenalığın gerekli olduğunu iddia ederek Allah'ın tedbirlerini haklı çıkaran felsefe.

⁵² Nipkow, K. E., The issue of God in adolescence under growing post-Christian conditions: A Württembergian survey, *In Kasvatus ja uskonto*, Toim. M. pyysiäinen. Porvoo: WSOY, 1988, 187-200.

⁵³ Rizzuto, A.-M., *The birth of the living God, A psychoanalytic study*, Chicago: University of Chicago press, 1979; Religious development: A psychoanalytic point of view, *Religious Development in Childhood and Adolescence*, 1991, 52: 47-60.

⁵⁴ Erikson. E. H., *Identity and the Life Cycle*. New York: International Universities Press, 1959.

ideal gelişim silsilesi; "1. tam anlamıyla güvenilir bir varlık, 2. iyi ve hoşgörülü bir dost, 3. sevebilir ve seven (biraz korkutucu olsa bile) bir varlık, 4. bilgili iyi bir koruyucu, 5. inananlar hayatın çelişkileri ve dünyadaki kötülük ile karşı karşıya geldiğinde şüphe ve sorgulamaları hoş görebilen bir varlık, 6. orada olan ve inananların kendileri olmalarına izin veren bir varlık ve, 7. gizemli varlığına karşı koyulamayan güvenilir bir varlık" tır.⁵⁵ Rizzuto'ya göre bu, gerçek hayatta asla tam olarak bulunmayan ideal bir dizidir.

Bilim adamları, *çocukların Tanrı kavramları ve Tanrı imajları ile anne - babalarıyla olan ilişkileri arasındaki ilgiye* oldukça alaka duymuşlardır. Merkez başlangıç noktası Freud'un ⁵⁶ bir çocuğun Tanrı fikrinin o çocuğun babası hakkında sahip olduğu fikri yansıttığı görüşü olmuştur ve bu hususta Piaget de⁵⁷ hem fikirdir. Bir çocuğun Tanrı fikriyle ebeveynleri arasındaki ilişki ve hangi ebeveynin özelliklerinin Tanrı fikrine daha çok yansıtıldığı üzerine yapılan deneysel çalışmaların sonuçları birbiriyle çelişkilidir. Bazı araştırmacılara göre baba figürü Tanrı fikrinde daha baskındır.⁵⁸ Bununla birlikte başka araştırma sonuçları annenin etkisinin daha belirleyici olduğunu göstermektedir.⁵⁹ Babanın kız çocuğunun ve annenin erkek çocuğun Tanrı fikrinde daha etkili olduğu da iddia edilmiştir. Diğer taraftan - Alfred Aldler'in yaptığı gibi - çocuğa daha yakın olan ebeveynin çocuğun Tanrı fikri üzerinde daha fazla etkiye sahip olduğu farz edilmiştir.⁶⁰ Bilim adamları aynı zamanda kültürel farklılıkların sonuçlar üzerinde etkili olduğunu tespit etmişlerdir.⁶¹

Bu araştırmalar esas olarak yetişkinleri ve genç insanları, çok nadir olarak da çocukları hedef almıştır. Vianello ve meslektaşları baba / Tanrı ilişkisinin 9-10 yaşlarındaki İtalyan çocuklarda baskın olduğunu ortaya koymuşlardır. Anne imajı

⁵⁵ Rizzuto, A.-M., Religious development: A psychoanalytic point of view, *Religious Development in Childhood and Adolescence*, 1991, 52:56

⁵⁶ Freud, S., *Die Zukunft einer Illusion*, *Gesammelte Werke XIV*, London. (The future of an illusion. In Standard Edition, Vol. 21).

⁵⁷ Piaget, J., *The child's conception of the world*, translated by J. and A. Tomlinson. St. Albans: Frogmore, 1929.

⁵⁸ Vergote, A., A. Tamayo, L. Pasquaia, M. Bonami, M. R. Pattyn, and A. Custers, Concept of God and parental images. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1969, 8: 79-87.

⁵⁹ Strunk, O., Perceived relationships between parental and deity concepts. *Psychological Newsletter*. New York University, 10, 1959; Godin, A., and M. Hallez, Parental images and divine paternity. *In From religious experience to a religious attitude*, edited by A. Godin. Chicago: Loyola University Press, 1965; Deconchy, J-P., God and parental images. The masculine and feminine in religious free associations. *In From Cry to Word*, edited by A. Godin. Brussels: Lumen Vitae, 1968.

⁶⁰ Bkz. Nelson, M. O., The concept of God and feelings toward parents. *Journal of Individual Psychology*, 1971, 27: 46-49; Spilka, B., J. Addison, and M. Rosensohn, Parents, self, and God: A test of competing theories of individual-religion relationships. *Review of Religious Research*, 1975, 16: 154-165.

⁶¹ Vergote, A., A. Tamayo, L. Pasquaia, M. Bonami, M. R. Pattyn, and A. Custers, Concept of God and parental images. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1969, 8: 79-87; Vergote, A., Overview and theoretical perspectives. *In The parental figures and the representation of God*. edited by A. Vergote, The Hague, Mouton, 1981.

ile Tanrı kavramı arasındaki karşılıklı ilişki düzeyi kız çocuklarda erkek çocuklardan daha yüksek çıkmıştır.⁶²

Diğerleri arasında, Godin ve Hallez⁶³ Tanrı fikri ile ebeveyn fikirleri arasındaki ilişkinin yaşla birlikte zayıfladığını gözlemişlerdir. Onların araştırma denekleri genç insanlar ve yetişkinlerdir. Tamminen'in araştırmasında⁶⁴ çocuklar ve ergenler, her bir ebeveynle olan ilişkilerini pek çok farklı açıdan değerlendirmişlerdir. Ebeveynlerle yakın ilişki, anlamsal farklandırmada Tanrı'nın yakın, gerçek, ilgili ve yardım sever olarak değerlendirilmesiyle ilişkilendirilmiştir. Bu karşılıklı ilişki en küçük yaşlarda en güçlü düzeyde olmuştur.

Kutsal Kitap kavramının gelişmesi, sadece birkaç araştırmada incelenmiştir. Goldman⁶⁵ çocuk ve ergenlerdeki (6-16 yaş arası) kutsal kitap kavramını birkaç perspektiften izah etmiştir. Goldman, bu araştırmasının bir kısmını Kitab-ı Mukaddes'te bulunan üç hikâyenin yorumuna ve üzerinde zarar verilen bir Kitab-ı Mukaddes'e bakan çocuğun bulunduğu bir resme dayandırmıştır.

Goldman'a göre Kutsal Kitap'ın mahiyetini anlama, dört merkezî gelişim evresinden geçerek gerçekleşmektedir: 1. (Yaklaşık 10 yaşına kadar) çocuklar Kutsal Kitap'ın dış görünüşü ve kullanımı hakkında konuşurlar. 2. (Yaklaşık 12-16 yaşlarına kadar) dikkatleri Kutsal Kitap'ın içeriğine yönelmiştir: Kendisinden Tanrı ve İsa hakkında bilgiler öğrendiğimiz tamamıyla doğru ya da harika bir kitap. 3. (14-18 yaş arasına kadar) Kutsal Kitap'ın dinî önemi ve mesajı. 4. (14-18 yaş sonrası) Kutsal Kitap'ın manevi anlamı ve önemi. Goldman aynı zamanda çocukların gözünde *Kutsal Kitap'ın nasıl yazılmaya başladığına dair* üç gelişim evresi ileri sürmüştür: 1. (9 yaşa kadar) esas olarak Kutsal Kitap'ın özü sihirli bir yolla kavranmaktadır. 2. (Yaklaşık 14-15 yaşa kadar) birkaç yazar tarafından kaleme alınan Kutsal Kitap ya görgü şahitlerinin beyanlarına ya da şifahi geleneğe dayandırılmaktadır. 3. Kutsal Kitap'ın yazarları "hatasız olmaktan" ziyade "ilham edilen" kişiler olarak kabul edilmektedir. Goldman'ın *Kutsal Kitap'ın doğruluğu* hususundaki üç gelişim evresi: 1. (Yaklaşık 10-15 yaşa kadar) Kutsal Kitap harfi harfine doğru olarak kabul edilmektedir. 2. (12-15 yaşa kadar) Kutsal Kitap'ın "doğruluğu" Tanrı'nın yetki ve kudretine dayanarak onaylanmaktadır. 3. Kutsal Kitap'ta bulunan hikâyelerin doğruluğu, görgü şahitlerinin beyanları ya da bir kimsenin kendi iç tecrübesi ile uygunluk arz ettiği gerçeğine dayandırılmaktadır. Bu safhada belli bir eleştirel tutumun ortaya çıkması muhtemeldir.

⁶² Vianello, R., K. Tamminen, and D. Ratcliff, The religious concepts of children. In *Handbook of childrens' religious education*, edited by D. Radcliff. Birmingham, AL. Religious Education Press, 1992.

⁶³ Godin, A., and M. Hallez, Parental images and divine paternity. In *From religious experience to a religious attitude*, edited by A. Godin. Chicago: Loyola University Press, 1965.

⁶⁴ Tamminen, K., *Religious development in childhood and youth. An empirical study*. Annales Academiae Scientiarum Fennicae B 259. Helsinki: Suornainen tiedeakatemia (Distribution: Helsinki: Tiedekirja), 1991.

⁶⁵ Goldman, R., *Religious thinking from childhood to adolescence*. London: Routledge & Kegan Paul, 1964.

Tamminen,⁶⁶ başka şeylerle birlikte iki projektif fotoğrafın yardımı ile 7-16 yaş arası okul çocuklarının Kutsal Kitap kavramlarını incelemiştir: Fotoğraflardan birisinde "kızlar ve Kutsal Kitap" bir kız yanındaki küçük kız kardeşi ile Kutsal Kitap'a bakmaktadır. Konunun devamında : "Helen, büyük aile Kutsal Kitap'ına⁶⁷ bakmaktadır. Helen'in küçük kız kardeşi onun yanına gelmekte ve sormaktadır: (O ne tür bir kitaptır ?) Helen, onun Kutsal Kitap olduğunu söylemiş ve devam etmiştir : "Kutsal Kitap...."

Diğer resimde "Kutsal Kitap'ı merak etme" bir erkek ya da kız çocuğu Kutsal Kitap'a bakmakta ve aşağıdaki bahis konusu verilmektedir: "Bu Mark ya da Mary'dir. O, Kutsal Kitap'ı okumakta ve daha önce zihninde var olan bazı şeyleri merak etmekte ve o şeyler..... hakkında düşünmektedir." Bu sonuçlar pek çok açıdan Goldman'inkilerden farklıdır. Yaş seviyelerine bağlı olan (sınırları) kesin belirlenmemiş gelişim evreleri görülmüştür. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Kutsal Kitap'ın dış görünüşü üzerinde yoğunlaşan cevaplar çok az olmuştur. Bunlar, en küçük öğrencilerde (örneğin 7-8 yaş arası) en yaygındır ve ergenliğe kadar (örneğin 13-15 yaş arası) bunların frekansı hızlı bir şekilde azalmıştır. Finlandiyalı okul çocukları, kutsal kitaba sihirli özellikleri ile birlikte inanma eğiliminde neredeyse hiç olmamışlardır.

80

En belirgin gelişim çizgisi, 9-10 yaşlarından 15-16 yaşlarına kadar Kutsal Kitap'ın doğruluğunu sorgulama eğilimindeki bir değişimde görülmüştür. "Kutsal Kitap'ı merak etme" fotoğrafına karşılık olarak 9-10 yaş arası öğrencilerin % 5'i ve 15-16 yaş arası öğrencilerin % 20'si "Kutsal Kitap doğru mudur?" kategorisinde cevaplar vermişlerdir. Bu problem, bu yaşlardan sonra daha da yaygın hale gelmektedir. Pirinen,⁶⁸ 16 ila 18 yaş arası Finlandiyalı öğrencilerin hayat sorularına ilişkin incelemesinde oldukça benzer bir fotoğraf kullanmıştır. Fakat bu sözlü uyarıcı, "Kutsal Kitap'ın bazen problematik bir kitap olarak gözüktüğüne" işaret ettiği için farklılaşmıştır. Cevapların hemen hemen yarısı Kutsal Kitap'ın doğruluğu ile ilgili olmuştur. Gerçekte, cevapların % 6'sı Kutsal Kitap'ın doğruluğunu onaylayıp % 4'ü bunun doğruluğunu inkâr ederken % 36'sı bir kuşkuyu ortaya koymuştur.

⁶⁶ Tamminen, K., *Lasten ja nuorten uskonnolliset käsitteet kouluikässä I: ajattelu ja käsitys Raamatusta* (Religious concepts of children and young people in school-age I: Thinking and the concept of the Bible). Helsinki: University of Helsinki, Institute of Practical Theology, Uskonnonpedagogiikan julkaisu (Publications on Religious Education) B 9, 1983a; *Religious development in childhood and youth. An empirical study*. Annales Academiae Scientiarum Fennicae B 259. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia (Distribution: Helsinki: Tiedekirja), 1991.

⁶⁷ Bir ailenin önemli günlerini kaydettiği içinde boş sayfaları bulunan büyük boy Kitap-ı Mukaddes.

⁶⁸ Pirinen, H., *Nuorten elämäkysymykset identiteetin etsimisenä* (English summary: Life problems in adolescence: -Young peoples search for identity) Doctoral dissertation, Helsinki: Suomalaisen teologisen kirjallisuuden seura 135, 1983.

Tamminen⁶⁹ de aynı şekilde Peatling'in⁷⁰ Literalizm⁷¹ Ölçeğini uygulamıştır. Kutsal Kitab'ın yorumu, en küçük yaş gurubundan en büyük yaş gurubuna gerçekçi bir durumdan gerçekçi olmayan bir duruma doğru açıkça bir değişim göstermiştir. Sonuçlar, genel olarak Peatling'in ⁷² Amerikan öğrenciler arasında yaptığı araştırma sonuçları ile benzerlik göstermiştir. Finlandiyalı öğrenciler arasında dinî bakımdan faal ve inancına bağlı öğrenciler en gerçekçi pozisyona sahip olmuşlardır. Aynı şekilde öğrencilerin görüşleri de yaşla birlikte 15-16 yaşlarına kadar biraz daha liberal olmuştur.

Çocukların ve gençlerin *dua kavramları* üzerine de bazı araştırmalar yapılmıştır. Piagetci evreleri kullanan Long, Elkind ve Spilka'nın araştırmalarından yukarıda söz edilmiştir. Bu araştırmalara göre dua anlayışı üç evreden geçerek oluşmaktadır: 1. 5- 7 yaş arasındaki bir çocuk duanın anlamı hakkında yalnızca şüpheli ve belirsiz bir fikre sahiptir. Dua, tanrı sözcüğü ve benimsenen bir takım etkinlik şekilleri ile alakalıdır. 2. 7-9 yaş arasındaki çocuklar duayı diğer etkinliklerden ayırt edebilirler fakat onlardaki dua anlayışı yine de kesin somut, sözlü bir etkinlikle ve duanın dış görünüşüyle alakalıdır. 3. Bu evrede (9-12 yaş arası) duadaki istekler yalnızca ikincil bir öneme sahiptirler. Dua, her şeyden önce Tanrı ile kişisel bir konuşma olarak anlaşılmaktadır. Dua ile ilgili bu iç aktivitenin şekilden daha önemli olduğu öğrenilmiş bulunmaktadır.

Bu bakış açılarının pek çoğu, Tamminen'in⁷³ beş dua tanımlamasını önem sırasına göre sıralayan ve "bence dua....." şeklindeki cümleyi tamamlayan 7-20 yaş arası Finlandiyalı öğrencileri incelemesinde ortaya çıkmıştır. 7 -8 yaş arası öğrenciler "dua esnasında hissettiğiniz en önemli şey nedir?" şeklindeki açık (uçlu) bir soruyu cevaplamışlardır. Değişik metotlarla elde edilen sonuçlar arasında farklılıklar ortaya çıkmıştır. Tanımlamalar davranışın dış görünüşü ile istek ve dileklerin Tanrıya sunulmasının önem derecesine göre dizildiğinde, bir kimsenin ellerini kavuşturması 9-10 yaş arasındaki öğrenciler için diğer yaş grupları için olduğundan kesinlikle daha önemli olmuştur. Halbuki, Tanrıyla konuşma ve O'na şükretme bütün yaş gruplarında duanın en önemli özellikleri olmuştur. Öğrencilerden duayı tanımlamaları istendiğinde (bence dua.....), onlar çok

⁶⁹ Tamminen, K., *Religious development in childhood and youth. An empirical study.* Annales Academiae Scientiarum Fennicae B 259. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia (Distribution: Helsinki: Tiedekirja), 1991.

⁷⁰ Peatling, J. H., *The incidence of concrete and abstract religious thinking in the interpretation of three bible stories by pupils enrolled in grades four through twelve in selected schools in the Episcopal Church in the United States of America.* Doctoral dissertation, New York University, 1973.

⁷¹ Harfi harfine açıklama taraftarlığı

⁷² Peatling, J. H., *The incidence of concrete and abstract religious thinking in the interpretation of three bible stories by pupils enrolled in grades four through twelve in selected schools in the Episcopal Church in the United States of America.* Doctoral dissertation, New York University, 1973.

⁷³ Tamminen, K., *Lasren ja nuorten uskonolliset käsitteet kouluikässä 2: jumalakuva, rukouskäsitys ja käsitys kuolemasta (Religious concepts of children and young people in school-age 2: Image of God, concept of prayer and concept of death), 1983b; Religious development in childhood and youth. An empirical study.* Annales Academiae Scientiarum Fennicae B 259. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia (Distribution: Helsinki: Tiedekirja), 1991.

nadiren duanın dış görünüşlerinden -bir kimsenin ellerini kavuşturması ve sessiz kalması - söz etmişlerdir ve bu husus, genellikle en küçük yaş gurupları tarafından değil çoğunlukla kendi kendilerine çok nadiren dua eden ya da hiç dua etmeyen ergenler tarafından dile getirilmiştir. Buna mukabil halihazırda katılımcıların üçte birisi duayı, istek duası açısından tanımlamıştır. Bu, ergenlik çağına kadar en merkezî kişilik özelliği olmuştur. Tanrıyla konuşma ve O'na güvenme bu yaş döneminde genel olarak ikinci derecede en popüler özellik olmakta fakat yaşça en büyük ergenler (yaklaşık 16-20 yaş arasında) arasında duanın en sık söz edilen özelliği olmuştur.

Goldman'ın⁷⁴ dua etme kavramına bakışı Piagetci geleneğe dayalıdır. Goldman'ın üç evresinde sihir kavramı merkez olmaktadır: 1. Sihirli evrede (yaklaşık 9 yaşına kadar) dua, diğer faktörler olmaksızın olayların tek sebebi olarak görülmektedir. Çocuk duasına Tanrı'nın derhal karşılık vermesini beklemektedir. 2. Yarı sihirli evrede (9-12 yaş arası), çocuk duanın dışındaki diğer başka faktörlerin olaylar üzerinde bir etkiye sahip olduğunu düşünmektedir. 3. Sihirli olmayan dinî evrede (12 yaş ve sonrası) çocuklar duanın bir etkiye sahip olup olmadığından artık emin değildir. Dua etme Tanrı'ya güvenme temeline dayanmaktadır. Daha mantıklı açıklamalar, duanın etkisiyle ilişkilendirilmekte ve özellikle dua eden kişi üzerindeki manevî etki vurgulanmaktadır.

Diğer bazı araştırmacılar da çocukların dua kavramındaki sihirli özellikleri vurgulamışlardır.⁷⁵ Bu bakış açısı, çocukların gelişimleriyle ilkel insanların ve dinlerin gelişimleri arasındaki paralellikleri vurgulayan biyo-genetik teoriden açık bir şekilde etkilenmiştir.⁷⁶ Bununla birlikte Tamminen,⁷⁷ 7-20 yaş arası Finlandiyalı katılımcılar arasında, onların serbest dua tanımlamalarının ve işitilen dua tecrübelerini anlatımlarının gizemliye doğru açıkça eğilim gösteren sadece birkaç fikri içerdiğini ortaya koymuştur. Tabi ki pek çok şey “sihirli” sözcüğü için verilen tanıma bağlı olmaktadır.

Thun'a⁷⁸ göre küçük bir çocuk bütün duaların gerçek olacağını ümit etmekte, şayet bu durum gerçekleşmezse bu, çocuğun davranışı yüzünden olmaktadır.

⁷⁴ Goldman, R., *Religious thinking from childhood to adolescence*. London: Routledge & Kegan Paul, 1964.

⁷⁵ Örneğin, Gruehn, D. W., *Die Frömmigkeit der Gegenwart* (The piety of the present). Grundtatsachen der empirischen Psychologie. Munster: Aschendorfsche Verlagsbuchhandlung, 1956; Virkkunen, T.P., *Yksilön uskonnollinen kehitys* (The religious development of an individual). Suomalaisen teologisen kirjallisuusseuran julkaisuja 94. Helsinki, 1975.

⁷⁶ Zeininger, K., *Magische Geisteshaltung im Kindesalter und ihre Bedeutung für die religiöse Entwicklung* (Magical spirituality and its meaning for religious development), Leipzig, 1929.

⁷⁷ Tamminen, K., *Lasten ja nuorten uskonnolliset käsitteet kouluikässä 2: jumalakuva, rukoukskäsitys ja käsitys kuolemasta* (Religious concepts of children and young people in school-age 2: Image of God, concept of prayer and concept of death), 1983b; *Religious development in childhood and youth. An empirical study*. Annales Academiae Scientiarum Fennicae B 259. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia (Distribution: Helsinki: Tiedekirja), 1991.

⁷⁸ Thun, T., *Die religiöse Entscheidung der Jugend* (The religious decision of adolescents). Stuttgart: Ernst Klett, 1963; *Die Religion des Kindes* (The religion of a child). Zweite, durchges. Aufl. Stuttgart: Ernst Klett, 1964.

Örneğin bir kadın veya erkeğin bütün duaları, emirlere uymadığı ya da kiliseye gitmediği için gerçekleşmemektedir. 14 ve 20 yaş arası genç insanlar kalpten gelen duaları Tanrı'nın işiteceğine inanmışlar ve onlar, şayet dualarına karşılık verilmezse duanın kabulünden şüphe etmişlerdir. Tamminen'in araştırmalarında⁷⁹ olduğu gibi Brown'ın araştırmalarında⁸⁰ da çocuklar; yaş gurupları arasında istek duasının etkisinin, en küçük yaş gurubu olan 7 ila 10 yaş arası çocuklarda, Tanrı'nın esas itibariyle doğrudan rol oynadığına inandıklarını gösterdiğini düşünmüşlerdir. 11-12 yaşlarından itibaren çocuklar ve ergenler, örneğin ilaçla tedavi süresince Tanrıyı dolaylı bir şekilde rol oynayan olarak görmüşlerdir. Rosenberg⁸¹ duanın etkisini değerlendirmede, yaşça daha büyük ergenlerin tek başına duanın değerini ve onun dua eden kişi üzerindeki etkisini yaşça daha küçük olanlardan daha fazla vurguladıklarını belirtmiştir.

Scarlett ve Perriello,⁸² ABD'deki Katolik ergenlerin ve genç yetişkinlerin farazi durumlar için duanın yararına ilişkin yazdıklarıyla ve sorulara verdikleri cevaplarla dua kavramını incelemiştir. Sonuç olarak Scarlett ve Perriello, örneğin "7. sınıftakilerin sadece 'orada bir yerde' bulunan bir tanrıya değil aynı zamanda 'orada bir yerde bulunan' ve herkese görünen bir benliğe katıksız imanın örneklerini oluşturduklarını," "halbuki "9. sınıftakilerin ve özellikle de üniversite öğrencilerinin dikkatlerini duyguların iç dünyasına ve iyi ile doğru olan şeyi bilmenin ne kadar zor olduğunun bilincine varmaya çevirdiklerini" ifade etmişlerdir (sayfa: 74).

Psikanalitik nesne ilişkilerine göre dua, Tanrı imajları ile benlik imajları ve başka şeyleri geliştirdiği için olgunlaşmaktadır. İçinde kişinin Allah'ın rızasını aradığı ya da duygularda bir değişiklik elde etmek için veya Tanrıya daha yakın olmak için gayret gösterdiği daha fazla "olgunlaşmış olan" dua, özerk ve sorumluluk sahibi bir benliği ve anne - babadan daha fazla dost olan bir Tanrı'ya var saymaktadır.⁸³

---

⁷⁹ Tamminen, K., *Lasten ja nuorten uskonnolliset käsitteet kouluikässä 2:jumalakuva, rukouskäsitys ja käsitys kuolemasta* (Religious concepts of children and young people in school-age 2: Image of God, concept of prayer and concept of death), 1983b; *Religious development in childhood and youth. An empirical study*. Annales Academiae Scientiarum Fennicae B 259. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia (Distribution: Helsinki: Tiedekirja), 1991.

⁸⁰ Thouless, R. H., and L. B. Brown, Petitionary Prayer: Belief in its appropriateness and causal efficacy among adolescent girls. *In From religious experience to a religious attitude*, edited by A. Godin. Chicago: Loyola University Press, 1965; Brown, L. B., Egocentric thought in petitionary prayer: A cross-cultural study. *The Journal of Social Psychology*, 1966, 68: 197-210; Some attitudes underlying petitionary prayer: *In From cry to word*, edited by A. Godin. Brussels: Lumen Vitae, 1967.

⁸¹ Rosenberg, M. J., Die Entwicklung von Gebetskonzepten. (Development of the concepts of prayer), *In Entwicklung von Religiosität Grundlagen -Theorieprobleme -Praktische Anwendung*, edited by A. A. Bucher and K. H. Reich, Freiburg. Universitätsverlag, 1989.

⁸² Scarlett, W. G., and L. Perriello, The development of prayer in adolescence. *Religious Development in Childhood and Adolescence*, 1991, 52: 63-76

⁸³ Bkz. Rizzuto, A.-M., *The birth of the living God, A psychoanalytic study*, Chicago: University of Chicago press, 1979; Scarlett, W. G., and L. Perriello, The development of prayer in adolescence. *Religious Development in Childhood and Adolescence*, 1991, 52: 63-76.

Dil Bilimsel Bakış Açısı

Piagetçi teoriye karşı, son zamanlarda yöneltilen eleştiriden daha önce söz edilmiştir. Eleştirinin esas noktası, kişiliğin gelişiminde soyut düşünmenin merkezîliğine yönelik olmuştur: Bilişsel gelişim, Piaget'in modelinin varsaydığından daha komplekstir. Aynı zamanda soyut düşünmenin, zihni aktivitenin içerik ve bağlamından bağımsız olarak kazanıldığı şeklindeki Piaget'in görüşü de sorgulanmaktadır.⁸⁴ Dinî düşünce bakış açısından Piaget'in kuramının çok sınırlı ve tek taraflı olduğu düşünülmektedir⁸⁵

Piagetçi teorinin yerine ya da Piaget'in teorisine ilave olarak *dil bilimsel bir bakış açısı*, dilin ve özellikle onun karakteristik mecazlarının merkezî önemini vurgulamaktadır.⁸⁶ Bu problem, teşbih ve mecazların Aristo'ya ait klasik teorisine bağlantılı uzun bir geçmişe sahiptir. Bu teoriye göre, eğer bir mecazla ilişkili fikirler birbirine çok uzak ise o mecazı anlamak oldukça zor olmaktadır. Bununla birlikte, bir mecazla ilişkili fikirler birbirine "çok yakın ise o mecaz etkili olmak için yeteri kadar ilginç değildir. Dil vasıtasıyla sosyal etkinin bu bakış açısı, 60'lardan beri zihinsel bilginin dil bilim yönüyle bir kez daha ilişkili olmaktadır.

Bazı araştırmacılar, insan düşüncesinin bütün yönlerine atıfta bulunan ve onlara tesir eden *genel temel bilişsel unsurlar* ile bir alanı başka düşünce formlarından ayırt eden *ayırt edici bilişsel unsurlar* arasında ayırım yaptıkları bir model geliştirmişlerdir. Piaget'in bilişsel gelişim evreleri ve bir dilin değişik formlarını anlama yeteneği, genel temel bilişsel unsurlara bağlı olmaktadır. Böylece dinî düşünmede işlem unsuru birkaç unsurdan sadece birisidir. Mc Grady'a göre⁸⁷ dinî düşünme, başka söylev alanlarından bilhassa kalıplar olarak bilinen mecazlar ve genişletilmiş mecazlar sistemine bağlı olması ile ayrılmaktadır. Gerçekte mecazlar ve kalıplar, içinde kompleks fenomenlerin direkt olarak anlamadığı ve dolaylı olarak anoloji vasıtasıyla tanımlanması gereken diğer pek çok düşünce ve dil alanı için de çok önemlidir. Dinî düşünmede mecazlar, hem yaşamın nihaî temel prensibi ile hem de kutsal ve aşkın olanla insanın ilişkilerini tanımlamaktadır.

Kitab-ı Mukaddes'te bulunan kıssalar ve onların anolojileri ve mecazları son on yıllarda muhtelif araştırmaların konusu olmuştur. Bununla birlikte, bu

⁸⁴Brown, G., and C. Desforces, *Piaget's theory: A psychological critique*. London: Routledge & Kegan Paul, 1979.

⁸⁵Slee, N., The development of religious thinking: Some linguistic considerations, *British Journal of Religious Education*, 1987, 9:60-69.

⁸⁶Murphy, R. J. L., *An investigation into some aspects of the development of religious thinking in children aged between six and eleven years*. Doctoral dissertation, St. Andrews University, 1979; Slee, N., The development of religious thinking: Some linguistic considerations, *British Journal of Religious Education*, 1987, 9:60-69; McGrady, A. G., A Metaphor and model paradigm of religious thinking. *British Journal of Religious Education*, 1987, 2: 136-141; *The development of religious thinking: A comparison of metaphoric and Piagetian operational paradigms*. Doctoral dissertation, 1990.

⁸⁷McGrady, A. G., *The development of religious thinking: A comparison of metaphoric and Piagetian operational paradigms*. Doctoral dissertation, 1990.

araştırma McGrady'in ⁸⁸ dediği gibi gerçekte bilişsel mecaz teorisine uygulanmamıştır. Ya da dinî dilde mecazın rolüne ilişkin son tartışmaları aksettirmemiştir. Bu araştırmalardan pek çoğu Piaget'in paradigmasına bağlanmıştır.⁸⁹

Başlıca sonuçlar, örneğin Beechick'in araştırmasında ⁹⁰ olduğu gibi dinî düşüncenin gelişiminin somuttan soyuta doğru olduğunu göstermektedir. Beechick, kıssaları kavramayı dört seviyeye ayırmıştır: 1. Çocuk soruya cevap veremez; 2. çocuk kıssanın detaylarını ve somut yönlerini tekrarlayabilir (sezgisel evre, 7 yaşına kadar); 3. çocuk kıssayı basit bir duruma tatbik edebilir (somut işlemler evresi, 8-10 yaş arası); 4. çocuk kıssayı soyut bir seviyede anlayabilir ve onu kendi yaşam durumu ile bir şekilde ilişkilendirebilir; çocuk kıssanın manevî anlamını anlamaktadır (soyut işlemler evresi, 11 yaş ve sonrası).

Beechick' in çalışmasının genel sonucu kıssaları anlamamanın esas olarak çocuğun yaşı ile alakalı olduğunu göstermektedir. Murphy'inki ⁹¹ gibi başka araştırmalar da kıssaların mecazlarını ve analogilerini anlamamanın açık bir şekilde yaş ile birlikte arttığını göstermektedir.

Yukarıda söz edilmiş olan araştırmalar 7-13 yaş arası çocuklarla sınırlandırılmıştır. Görülüyor ki 12-13 yaşlarındakilerin çoğunluğu, kıssaların anlamını kavramak için gerekli soyut düşünme seviyesine ulaşmaktadır. Tamminen'in⁹² araştırmasında 9-20 yaş arası katılımcılar cevap alternatiflerinin (bu cevaplardan dördü somut seviyeyi temsil etmekte, dördü beşerî ahlakı ve dördü soyut yorumu temsil etmektedir) yardımıyla iki kıssayı (müsrif oğulun hikayesi ile çöp ve mertek hikayesi) yorumlamışlar ve iki kıssada zikredilen bazı önemli mecazlara serbest yorumlar getirmişlerdir. Kıssaları kavramada en belirgin artış

---

⁸⁸ McGrady, A. G., *The development of religious thinking: A comparison of metaphoric and Piagetian operational paradigms*. Doctoral dissertation, 1990.

⁸⁹ Bkz. Ainsworth, D., *A study of some aspects of the growth of religious understanding of children aged between 5 and 11 years*. Dip. Ed. Thesis. University of Manchester, 1961; Martinsson, E., *Religionsundervisning och mognad* (Religious education and maturity). En jämförande studie av förmågan att tänka abstrakt, förstå liknelser och religiösa begrepp hos barn i årskurserna 2, 4 och 6. Lärarhögskolan i Stockholm, 1968; Pettersson, S., *Mognad och abstrakt stoff* (Maturation and abstract material). En studie av barns sätt att uppfatta visst abstrakt stoff vid en lektionsserie i religionskunskap i årskurs fyra. Pedagogisk-psykologiska institutionen. Lärarhögskolan i Stockholm, 1969; Beechick, R. A., *Children's understanding of parables: A developmental study*. Doctoral dissertation, Arizona State University, 1974.

⁹⁰ Beechick, R. A., *Children's understanding of parables: A developmental study*. Doctoral dissertation, Arizona State University, 1974.

⁹¹ Murphy, R. J. L., *An investigation into some aspects of the development of religious thinking in children aged between six and eleven years*. Doctoral dissertation, St. Andrews University, 1979.

⁹² Tamminen, K., *Lasten la nuorten uskonnolliset käsitteet kouluiässä I: ajattelu ja käsitys Raamatusta* (Religious concepts of children and young people in school-age I: Thinking and the concept of the Bible). Helsinki: University of Helsinki. Institute of Practical Theology, Uskonnonpedagogiikan julkaisu (Publications on Religious Education) B 9, 1983a; *Religious development in childhood and youth. An empirical study*. Annales Academiae Scientiarum Fennicae B 259. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia (Distribution: Helsinki: Tiedekirja), 1991.

9/10 ile 11/12 yaşları arasında meydana gelmiştir fakat bundan sonra gelişme ergenliğin sonuna doğru daha küçük değişikliklerle devam etmiştir.

Kıssaların kavranması, daha önce söz edilen genel temel bilişsel unsurlarla ve soyut düşünmenin ve dil bilimsel kabiliyetlerin gelişmesiyle aksettirilmektedir. Fakat kıssaların kavranması aynı zamanda kıssaların içeriğinin birbirine tesir ettiğini düşündürmektedir. Kıssaların kavranması, kıssanın türüne ve güçlük seviyesine ve kıssanın içeriğinin dinleyenlere aşinalığına bağlı olmaktadır. Araştırmalarda bazı farklı kıssalar kullanılmıştır. Çocuklar için bir kıssanın ahlakî mesajını anlamak dinî mesajı anlamaktan daha kolay gözükmektedir. Muhtemelen bir kıssanın ahlakî mesajı, çoğu kez çocukların kendi tecrübe dünyasına ve günlük yaşantısına daha yakın olmaktadır.⁹³ Kıssaların kavranması aynı zamanda, örneğin katılımcının dinî tutum ve tecrübelerinden etkilenen teolojik yorumlarını da gerektirmektedir.

Kıssaların kavranması üzerine yapılan deneysel araştırma, kıssaların izahında ortaya çıkan yeni perspektiflere dayanılarak eleştirilmiştir. Kıssalar her şeyden önce hikâyeler, şiirsel mecazlar ve dinleyenin kıssalarla karşısındakinin duygularını anlayıp paylaştığını varsayan bir kavrama olarak düşünülmektedir. Esas mesele, kişi kıssanın özüne nüfuz ettiğinde dinleyicide meydana getirdiği şeydir.⁹⁴

McGrady⁹⁵ *dinî düşünmenin gelişiminde mecazî ve işlemsel paradigmların karşılıklı ilişkisini*, araştırmasında birleştirmiştir. McGrady, mecazî dinî düşünmeyi altı kategoriye ayırmıştır (mecazî tanıma, idrak, ürün, detaylandırma, karşılıklı münasebet ve onaylama). Sonuç olarak McGrady, mecazî dinî düşünmenin bütün evrelerinde işlemsel düşünmenin gerekli bir ön koşul olmadığını ifade etmiştir. McGrady, Kitab-ı Mukaddes'de bulunan materyale mecazî dinî düşünmenin tatbik edilmesinde üç evrenin bulunduğunu ileri sürmüştür. Birinci evre, bireysel tecrübe içinde bulunan yer değiştirmiş mecazî kavramlara dayalı olan ("devenin bir iğnenin deliğinden geçmesi" mecazî gibi) kısa ifadelere mecazî dinî düşünmenin uygulanmasıdır. İkinci evre daha kompleks kıssaları içeren genişletilmiş mecazların ve kalıpların yorumuna mecazî düşünmenin uygulanmasıdır. Üçüncü evre bilimsel dünya bakış açısıyla "ihtilâf" ortaya çıktığında, genel ve özel olarak müracaat edilen bir dizi geçerli yorumlama imkanları sağlayan kapsamlı ve genelleştirilmiş bir paradigma olarak mecazî düşünmenin uygulanmasıdır." Soyut işlemsel düşünce, 1. evre için ve 2. evrenin

⁹³Murphy, R. J. L., *An investigation into some aspects of the development of religious thinking in children aged between six and eleven years*. Doctoral dissertation, St. Andrews University, 1979; Tamminen, K., *Religious development in childhood and youth. An empirical study*. Annales Academiae Scientiarum Fennicae B 259. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia (Distribution: Helsinki: Tiedekirja), 1991.

⁹⁴Slee, N., Parable teaching- Exploring new worlds. *British Journal of Religious Education*, 1983, 5: 134- 146

⁹⁵McGrady, A. G., *The development of religious thinking: A comparison of metaphoric and Piagetian operational paradigms*. Doctoral dissertation, 1990.

bazı yönleri için bir ön koşul olarak görünmemektedir, fakat 3. evre için kesinlikle oluşturulması gerekmektedir.⁹⁶

Mecazî dili kavrama ile dinî düşüncenin gelişimi arasındaki ilişkiyi açıklamak için benzer şekilde daha fazla araştırma gerekmektedir. Bu husus, din eğitimi için de önemli olacaktır. ⁹⁷

---

⁹⁶ McGrady, A. G., *Metaphorical and operational aspects of religious thinking: A discussion in the light of research with Irish Catholic pupils*. A paper at ISREV VIII in Banff, Alberta, Canada, 1992:16

⁹⁷Bu makalenin geriye kalan kısmı (Tahlili Gelenekten Gelişimle İlgili Bakış Açıları, Motivasyon, Tutumlar ve Deneyimler Açısından Dinî Gelişme ve Sonuç kısmı) bu derginin gelecek sayılarında yayımlanacaktır (Terc).